

М.Н. Миразова
Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: m.n.mirazova@mail.ru

«Киелі ағаштың» поэтологиялық пішіні

Аңдатпа. Үш әлемді байланыстыратын «өмір ағашы», «әлем ағашы» ұғымынан туындап, адамзат санасына киелілік қасиетімен орныққан бұл нысанның танымдық тарихы тым көне дәуірлерден бастау алады. Адамзаттың мәдени жадында архетип символ ретінде әлем ағашының орны айрықша. Бұл туралы көне мәтіндер мен миф құрылымын қарастырған еңбектердің барлығында мүмкіндігінше зерттеліп келеді.

Қазақтың көне дүниетанымында бұл ағаш алып бәйтерек, емен, мықан ағашы түрінде көрінеді. Сондай-ақ қазақ даласында киелі орындардың көпшілігі ағашпен және бұлақ көзімен байланысты. Бұл екеуі бір-біріне өте жақын орналасады, бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді. Сондай-ақ оқшау өскен ағаштарға ерекше құрмет көрсетіліп, тілек қабыл болуы үшін ақ байланады.

Көне түркілік дүниетанымға сәйкес кеңістіктің тігінен алғандағы пішіні үш бөліктен тұрады да, осы үш әлемді байланыстырушы алып бәйтерек немесе мықан ағашы – әлем ағашының қазақтың инварианты.

Көркем әдебиет құрылымындағы жапандағы жалғыз ағаш, тамыр мен жапырақ, дің мен бұтақ детальдары – мифтік архетиптің поэтикалық санада жаңғырып, айрықша көркем пішін тудыруының мысалы.

Мақалада мифтік ұғымнан көркем ойлауға ұласқан «әлем ағашының» поэтологиясы талдау нысанына алынып, әлем мифтері, қазақ ертегілері мен көркем әдебиеті арқылы қарастырылады.

Түйін сөздер: миф, архетип, әлем ағашы, өмір ағашы, бәйтерек, киелі ағаш, үш әлем.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-163-176>

Кіріспе

Адамзат үшін ең басты құндылық – адам өзі өмір сүріп жатқан кеңістіктегі қастерлі деп санайтын ұғым-түсінік, зат пен құбылыс. Адам мен табиғаттың, адам мен жаратушының арасындағы байланыс осы тіршілік кеңістігінің кіндігіне байланған. Бұл орын яғни «жер кіндігі» мифтік танымда сакральді сипатымен көрінеді. Әлем ағашының өсетін орны – осы жердің кіндігі. Мифтік таным архетипі ретінде

де адамзат санасында тұрақтаған «жер кіндігі» («axis mundi»), сонда өсетін «әлем ағашы» («arbor mundi») – жалпыадамзаттық деңгейдегі ең маңызды киелі нүкте.

Әлем ағашы – ғаламның әмбебап концепциясын бейнелейтін мифопоэтикалық бейне. «Әлем ағашының» (немесе «ғарыш ағашы») әр елдегі нұсқалары ретіндегі «өмір ағашы», «аспан ағашы», «тыйым ағашы», «шаман ағашы», «білім ағашы», «тілек ағашы» және т. б. – ұзақ уақыт бойы көне және жаңа замандағы адам-

зат ұжымының әлем моделін анықтаған әмбебап концепцияларының жиынтық бір бейнесі.

Әлем ағашы туралы айтқанда жер кіндігінен айналып өтпейміз. Зерттеушілер миф баяндарына, көне мәтіндерге назар аударатырып, әлем ағашы аспан мен жерді байланыстырушы нысандардың бірегейі ретінде қастерленетінін атап айтады. Екі ұлы рух – Аспан-аталық және Жер-аналық әу баста бірге, бір-біріне жабысқан қалыпта болған дейді (Ежелгі Мысыр мифтеріндегі Геб пен Нут, шумерлік Ан-Ки немесе Мардуктың Тиаматпен шайқасы, т.б. баяндарды еске түсірейік). Екеуі бір-бірінен алыстап, аралары тым алшақтағанда енді екеуінің арасын байланыстыратын нысандар туралы баяндар пайда болды. Олар ағаш баспалдақ, құс жолы немесе алып ағаш түрінде бейнеленді.

Өмір ағашы – түркі халықтарының өнерінде жиі кездесетін нысан. Ағаш бейнесі түркі мәдениетінің сурет, сәулет, әдебиет сынды әр саласынан маңызды орын алады. Қазақ халқының мәдени танымдарында ағаш культі Бәйте-рек түрінде миф, ертегі, аңыз-әпсаналарда жиі кездеседі. Бәйтеректің тамыры жер асты әлемінде, ағаштың өзі мен діңі жер бетінде, ал тәжі көкте. Жоғарыда келтірілген баяндағыдай, ағаштың бұталарындағы жапырақтар адам жанының бейнесі, уақыты жеткенде жұлдыз болып ортаңғы әлемге ұшады.

Ағаштың тамыры өмірімен тығыз байланысты. Барлық түркі халықтарында адам тіршілігінің бастауы ағашпен байланыстырылатын мифтер бар. Ал халықтық танымда бүгінгі күнге дейін ағаш – өмірдің символы және отбасы әл-ауқатының кепілі.

Әлем ағашының уақыт пен кеңістіктегі әмбебаптығын оның көне дәуірден (Еуропа мен Таяу Шығыста) осы уақытқа дейінгі ауқымдағы барлық құрлықтың (сібірліктердің немесе америкалықтардың) түрлі дәстүрлерімен тікелей немесе жанама түрде куәландырылғанына сілтеме жасай отырып түсіндіруге болады. Бұлайша кең таралуы оның тұрақтылығын және әлемдік өнер мен мифопоэтикалық символизмнің дамуына ерекше әсерін көрсетеді.

Көне танымнан көркем ойлау кеңістігі-не «бұтағын барынша жайған» ағаш түрлі тұспал-ишаралармен, символикалық мәнімен поэтикалық мәтін құрылымынан маңызды орын алды. Мифтік баяннан тамырланып, ертегі-жырлардан бастап прозалық, поэзиялық туындыларда түрлі тәсілдермен сан қырлы қалыпта бейнеленген ағаштың тамыры, діңі, бұтақтары мен жапырақтары жеке-жеке детальдарға айналды. Сөйтіп «киелі ағаш» ұғымы дербес поэтологиялық кеңістік түзген нысан ретінде танылды. Бұл мақалада ағаштың поэтологиялық пішіні осы ауқымда қарастырылып, талданады.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде талдау және жинақтау, салыстырмалы әдіс ұстанымдарына сүйендік. Мифтік баяндарды мысалға ала отырып, әлем ағашының киелілік сипаты, тылсым сыры туралы ұғым-түсініктерді салыстырдық. Мифтік сана туындатқан «әлем ағашының» архетипке айналуы, адамзаттың даму тарихындағы орны мифопоэтикалық аспектіде қарастырылып, мәдени-тарихи тұрғыда зерделенді. Ежелгі шумер, мысыр, скандинавия және түркі халықтарының мифтік әңгімелеріндегі ұқсастықтар структуралық негізде талданды. Ертегі сюжеттеріндегі және көркем мәтін құрылымындағы ағаштың бейнеленуі, кейіпкердің тағдыры мен танымна, қоршаған ортаға көзқарасына әсер-ықпалы герменевтикалық тұрғыда түсіндірілді.

Талдау

Әлем ағашының тылсым сыры, символикалық мәні, киелілік сипаты ғаламның жаралуы туралы мифтік әңгімелердің бәріне ортақ тұрақты мотив. Оның ең әуелгі сипаты – барынша алыптығы. Алып ағаштың киелілігі оның тігінен орналасқан «үш әлемді» байланыстырушы «қызметімен» ғана емес, ғаламның өзінің тұтас сипаты болуымен де түсіндіріледі. Аспан – зәулім еменнің яки бәйтеректің жайылған бұтақтары, жер – тереңге бойлаған тамыры. Бұл таным көне баяндарда, мәтіндерде тұрақты кездеседі.

Мысыр мифологиясын зерделеген М.Мюллердің сөзіне сүйенсек: «Тағы бір көне концепция бойынша аспан жерді күзететін үлкен ағаш түрінде сипатталады, жұлдыздар – оның бұтақтарына ілулі тұрған жемістер немесе жапырақтар. «Құдайлар оның бұтақтарына қонған кезде» жұлдыздармен анықталатыны анық. Аспан ағашы таңертең ғайып болады, ал Күн-құдай оның жапырақтарынан көтеріледі. Кешке ол қайтадан жапырақтарына жасырынады, ал ағаш (немесе оның кешкі сыңары) бұтақтарын әлемнің үстіне қайта жаяды. Үш жүз алпыс бес ағаш жылдың символы болса, екі ағаш оның айналу нүктесін немесе түн мен күнді бейнелейді» [1, 39].

М.Мюллер бұл тұжырымын «Пирамида мәтіндерінен» мысал келтіре отырып (Pur1433) былайша тарқатып түсіндіреді:

«Көптеген халықтарда кездесетін аспан яки ғарыш ағашы немесе ағаштар туралы бұл түсінік барлық халықтардағы сияқты көне Мысырда жемістері құдайлар мен өлгендердің таңдаулы жандарында мәңгілік жастық пен даналықты сақтайтын өмір ағашы идеясын ұсынады. Жапырақтары немесе жемістері оқиғаларды немесе адамдардың өмірін білдіретін тағдыр ағашына қатысты түсінік бірдей: өткен шақ та болашақ сияқты, жұлдыздарда жазылған. Осирис, аспан құдайы ретінде, көбінесе аспан ағашымен немесе қандай да бір маңызды нәрсемен кейіптеледі немесе сол ағаштың бір бөлігімен, кейде оның жемістерімен не гүлдерімен байланыстырылады. Мысыр теологиясы бұл ағаштың жердегі аналогын табуға тырысты, сөйтіп бұтағы қалың сикомор ағашын тапты» [1, 39].

Әлем ағашының мысырлық аналогы сикомор болса, қазақтарда кәдімгі шеңгел деуге болады. Әулиелі жерге түнеп, жаратушыдан перзент сұраған жандарға елеусіз тұрған шеңгел кез болып, оның бұтағы не етегіне ілініп, немесе маңдайына бір елідей кіріп кетеді. Бұндай оқиға батырлар жыры мен ертегілерден кездеседі.

Әлем ағашының тылсым болмысы оның «адам жазмышына» қатысымен де ерекшеленеді. Сөйтіп оның «тағдыр ағашы» түріндегі қызметі айқындалады.

Қазақы түсінікте: «Жер мен көктің кіндігінде жападан жалғыз өскен киелі бәйтерек бар. Бұл теректің басы аспанмен, түп тамыры жер астымен жалғасқан. Ол – көзге көрінбейтін киелі ағаш. Бұл бәйтеректе өскен әрбір жапырақ – жер жүзінде жасаған әрбір адамның өмір-тірлігінің нысаны. Жер жүзінде тіршілік етіп отырған әрбір адам киелі теректің жапырағы жаралғанда өмірге келеді. Жапырағы жайқалып өскенде өсіп, үлкейгенде кемеліне келеді; жапырағы мезгілсіз сарғайса, қайғы-қасіретке тап болады; жапырағы қуарып құрыса қартаяды; жапырағы үзіліп жерге түссе, қазаға ұшырайды» [2, 948].

Мысыр мифологиясында Әлем ағашының бейнесі қасиетті аспан ағашы Ишед бейнесіне көшірілген. Данышпандық «құдайы» Тоттың жұбайы Сешат «Дүниеге жаңа перғауын қашан келіп, қай кезде таққа отыратынын осы ағаштың жапырағына жазады, сонда ол перғауындарға ажалсыз өмір сыйлайды. Сондай-ақ бұл ағаш жапырақтарына болып өткен және келешекте болатын тарихи оқиғалар да жазылады», – дейді зерттеуші И.Г.Садовская [3, 31]. Әлем ағашының тағы бір ерекшелігі – оның оқшау өсуі, жапан түзде жалғыз, дара тұруы. Ш.Уәлиханов қазақтардың табиғатты тұтастай және жекелей құрмет тұтатынын айта келе: «Құлтан түздегі жалғыз ағаш болсын немесе бұтақтары қисық, сиықсыз өсімдік қасиетті саналып, түнемелік орын болады, жанынан өткенде адамдар киімнің бір жырттысын, шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ тастап, мал сояды», – деп, жапанға өскен жалғыз ағаштың киелі саналатынын атап көрсетеді [4, 181].

Скандинавия мифінде әлем ағашы – Игдрасиль. «Игдрасиль – күллі әлемнің орталығында орналасқан алып шаған ағашы, ол ажалды пенделерге көрінбейді және тылсым сырын пенделер біле алмайды. Сонда да олардың бәрімен байланыста болады. Оның тамыры басқа әлемдерге – Астард, Ётунхейм және Нифльхеймге таралған, әрбір тамырдың жанында құдық бар, кейде бұл құдықтардың орнында бұлақтар болады. Қалай аталса да олар судың қайнар көздері... Игдрасиль ғаламның құрылымын қамтамасыз етеді және тоғыз әлемді байланыстырып, кейбір «құдайларға»,

мысалы Один атына мініп ағаш діңінің бойымен Слейпинирге барғанындай – сол әлемдер арасында еркін жүруге рұқсат береді» [5, 29].

Иггдрасиль – мәңгілік ағашы, ол тіпті Рагнарёктан да аман қалған (рагнарёк – хтоникалық құбыжықтармен соғыста күллі әлем күйреп, құдайлар мерт болған шайқас). Иггдрасиль ең соңғы екі адамды әлемнің жоюынан сақтап, жасырып қалады да, оларды кейіннен жаңа әлемде өмірін жалғастыру үшін босатады. Герман-скандинавия мифтерінде тоғыз әлем бар деп айтылады, солардың ішінде Астард – аспандағы қала, оның тұрғындары асқұдайлар. Ал, Ётунхейм – алып ётундар мекендейтін тоғыз әлемнің біреуі. Нифльхейм – мұз бен тұманның мекені, ол да тоғыз қат әлемнің біреуі. «Әлем пайда болғанға дейін аралары тұңғиықпен бөлінген екі жер әлемі болды: Муспельхейм – от елі, Нифльхейм – мұз бен суық тұман елі. Екеуін бөліп тұрған Гиннунгагап – әлемдік тылсым тұңғиық еді. Гиннунгагап бәріне ие болды, ол сонымен қатар қираған әлем құлайтын орын» [5, 25].

Солтүстік Америка үндістерінің Арапохо тайпасының мифтік танымында «ағаш тотемі» деген ұғым бар. Олардың түсінігінде ағаш – саулық беруші, қорғаушы, адамдардың досы, аңшыларды қолдаушы. Осы арапохо тайпасының «Сынықшы қыз» туралы мифінде ағаш туралы былай баяндалады:

«Қыстың суық кештерінің бірінде Арапохо тайпасының аңшылары орман ішінде жол таба алмай адасып кетеді. Аңшылардың бірі орман арасындағы қалың бұтақтардың арасына құлап, аяғын жарақаттап алады. Көп қан жоғалтып, өміріне қауіп төнеді. Кенет аңшының жарақатынан ғажайып жағдайда кішкентай қыз пайда болады. Ол аңшының жарасын емдеп, жол көрсетеді. Аңшылар кішкене қызды бірден жақсы көріп, өздерімен бірге алып кетеді. Оны «сынықшы қыз» деп атап, қабыланның терісіне орап, барлық тайпа қамқор болады. Бұл кезде адамдар әлі бизондарды жеңбеген, бизондардың үстемдік құрып тұрған заманы еді. Бизондардың көсемі – Сүйекті алып бұқа болатын. Ол сынықшы қыз туралы естіп, оның тылсым қасиетіне қызығып,

үйленбекші болды. Қызды сұрап тайпаға хабар жібереді, аңшылар бұл ұсынысты қабылдамайды. Екінші рет елшілікке құсты жібереді. Аңшылар құстың айтқанын да тыңдамайды. Ашуланған бұқа тайпаға от құсын жіберіп, қорқытады. Аңшылар қызды бизондар тайпасына жіберуге мәжбүр болады.

Біраз уақыт өткен соң аңшылар қызды уайымдап, бұқалар тайпасынан алып қашуды жоспарлайды. Басқа аңдардан көмек сұрайды. Бірақ бәрі бизондардан қорқып, аңшыларға көмек беруден бас тартады. Дегенмен, аңшылардың бірі көртышқан мен борсықтың көмегімен қызды құтқарудың жоспарын құрады. Көртышқан мен борсық топырақты қазып, жерасты жолын жасайды. Бұл жол қыз отырған бөлмеге дейін созылған. Тышқан мен борсықтың көмегімен қыз аңшыларға қашып шығады. Оны сезген бұқа тайпасымен соңдарынан қуады.

Қыз қатты ауырып, қашу қиындағанда аңшылар киелі ағашқа келіп көмек сұрайды. Ағаш аңшыларды паналатып, қызға шипа береді. Қашқан топтың ізімен бизондар ағаштың маңына келіп, айнала қоршап алады. Бұқа киелі ағаштан аңшылар мен қызды қайтаруды талап етеді. Бірақ ағаш аңшыларды қорғайтынын, ешкімді бермейтінін айтады. Ашулы бұқа бизондармен ағашқа шабуыл жасайды. Бизондар бірінші жіңішке бұтақтарды сындырып, ағаштың өзіне жетуді көздейді. Бірақ жіңішке бұталарға да шамалары жетпей, мүйіздері сынады. Бұған шыдамаған бұқаның өзі шабуылға шығады. Ол үлкен, мықты мүйіздерімен ағашқа қарай бар күшімен ұмтылғанда, ағашқа кірген мүйізі алынбай, ағаштың діңіне қысылып қалады. Бұқа қанша талпынса да мүйізін босата алмайды. Сонда ағаш аңшыларға бұқаның мойнынан дәлдеп атуды бұйырады. Аңшылар бұқаны осылай жеңеді. Осы кезден бастап адамдар бизондарға үстемдік жүргізіп, бизондар адамдардан қорқатын заман басталады» [6, 70-75].

«Үнді халқының мифтік танымында қасиетті ағаш бірнеше тылсым күшпен бірген мұхиттан шыққан. Әуелі жердің қақ ортасынан Меру тауы көтерілген. Меру – ең биік қасиетті тау. Ол жердің кіндігінен көтерілген құдайлардың мекені.

Бір күні құдайлар Меру тауында жиналып, аспан әлемін мазалаған кәрілік, ауру мен өлім, мәңгілік өмір сүру мәселелерін талқылайды. Ұзақ пікірсайыстан кейін әлемнің қорғаушысы Вишну барлық құдайларға асуралармен (алып тіршілік иесі) бірігіп, ұлы мұхитқа барып, оны шайқап, Амиртуді (өлместің суын) алуды ұсынды. Барлығы оның айтқан ұсынысын қабыл алды. Құдайлар асуралардан көмек сұрайды. Міне, осы әрекет барысында бірнеше қасиетті күштермен бірге Парижата мұхит тұңғиығынан шығады.

Парижата – әлемді гүлдерінің хош иісімен бөлеген ғажайып ағаш. Бұл ағашты да Индра өзінің көктегі патшалығына алып кетеді...

Ғажайып ағаш өсіп тұрған Индра патшалығы Парижатаның хош иісті гүлдерімен көмкерілген жұмақ мекен саналды. Ғажайып ағаш өсіп тұрған бақтар ыстыққа да, суыққа да қарамастан гүлдеп тұрды. Аспанның найзағай, нөсер, дауыл сынды алапат күштері Парижатаға әсер етпеді. Қасиетті ағашқа кәрілік те, ауру да жолай алмайды. Парижата – тыныштық пен бейбітшіліктің, сұлулық пен тазалықтың символына айналды. Бұл жұмақ мекенге шайқаста ерлікпен қаза тапқан батырлар, жер бетіндегі барлық борышын өтеген тақуалар мен қайырымды адамдар ғана бара алады» [7, 47-53].

Келтірілген мысалдарда ағашқа қатысты мифтік баяндар барлық халықта адамзатты қорғаушы, оған жастықты, жақсылықты сыйлаушы, мәңгілік өмір кепілі болып сипатталады.

Әлем ағашы туралы іргелі зерттеу жүргізген В.Топоровтың сөзіне сүйенсек: «Әлем ағашы концепциясы әр түрлі дереккөздердің негізінде қайта жаңғыртылды: түрлі жанрларға тиесілі мәтіндерде жинақталған мифологиялық түсініктер (олардың ішінде мәтіндердің кем дегенде екі тобын бөліп көрсету керек – осы дәстүрге сай әлемдік ағаш сипаттамасы іштей берілген және бұл дәстүрден тыс әлемдік ағашты сырттай сипаттайтын), бейнелеу өнері ескерткіштері (кескіндеме, ою-өрнек, мүсін, глиптика және т.б.), архитектуралық формалар (ғибадат ғимараттары), ғұрыптық әрекеттер (ауызша мәтіндердің

драмалық әрекеттермен үйлесуі), хореографиялық өнерге қатысты мәліметтер (мысалы, вазалардағы ежелгі грек бейнелеулерінде менад биінің әлем ағашының әдеттегі схемаларына ұқсас композициясы аңғарылады) және т. б.» [8, 211].

Ғалым айтқандай, өмір ағашының сипаттамасының берілу дәстүрі ағаштың тылсым қасиетін, «тірі рух» түріндегі болмысын танытатын оқиғалармен байланыстырылса «іштей», егер оқиға ол ағашты тек еске алу, яки өсіп тұрған қалпын ғана айтып, киелілігін мезгесе «сырттай» сипаттау дәстүріне сай болмақ.

«Әлемдік ағаштың бейнесі (және бірқатар дәстүрлерде – оқшау өскен ағаш) – өнердің дамуындағы тарихында буддистік және христиандық кезеңдеріне дейінгі жетекші тақырыбы. Кейбір жағдайларда әлемдік ағаш қазір де жекелеген мәдени дәстүрлердегі басты тақырып болып қала берді» – дейді В.Топоров [8, 212]. Бұл өнер атаулының өткен дәуірмен, яғни тамырымен тығыз сабақтастықта өркендеуінің мысалы.

Түркі халықтарында ғарыштық ағаш культі Темірқазық, Алтынқазық, Қайың, Бәйтерек сынды әртүрлі атаулармен аталады. Қазақ танымында Бәйтеректің (мықан ағашының) орны ерекше. Мықан ағашы, алып бәйтерек – мәңгілік өмірдің символы.

«Қазақтың дәстүрлі ұғымында кеңістіктің көлденең орналасу кескіні байырғы түріктік дүниетанымға сәйкес. Шығыс пен батыс, түстік (оң) пен терістік (сол) аралық жолының бағдарына қарай топтастақан. Дүние төрт бұрышты. Тігінен алғанда үш бөлікке бөлінеді: аспан (жоғарғы әлем), жер (ортаңғы әлем), жер асты (төменгі әлем). Бұл үшеуін жалғастырып тұратын Алып Бәйтерек – мифтік ұғымның әмбеге ортақ үлгісі», – дейді ғалым Ш.Ибраев [9, 150].

Тігінен орналасқан «үш әлемді» зәулім ағаш түрінде суреттеу бар екенін академик С.Қасқабасов та атап өтеді. Бұл ғаламдық ағаш бейнесі шамандық сенімге де тән екенін айта келе «Мәселен көптеген қазақ ертегілерінде зәулім бәйтерек суреттеледі. Ол кейіпкердің өмір жолында өте маңызды рөл атқарады. Бәйтерек түбінде айдаһарды өлтірген кейіпкер аспан әлеміне көтерілуге мүмкіндік ала-

ды: бәйтеректің басына ұя салған Самұрық(не алып құс) кейіпкерді аспан әлеміне алып ұшады, иә болмаса жер бетіне шығарады. Міне, мұндағы зәулім бәйтерек бейнесі – қазақ жағдайына сәйкес космостық ағаштың өзгерген түрі. Мұны қазақтардың айдалада өсіп тұрған жалғыз ағашты қадір тұту салтынан да көруге болады», – деп тұжырым жасайды [10, 92-93].

«Әлемдік көркем түйсік тұжырымының тұрлауы, әсіреәфсаналық сананың бейнелік үлгісі, жаратылыс кіндігі – «әлем ағашы» туралы барша мифтер исі адамзатқа ортақ мәңгілік өмір нысаны болып табылады. «Өмір ағашы», «Құт ағашы», «Кіндік ағашы», «Таным ағашы», «Сетер ағашы», «Мықан ағашы» деп әр сақта аталғанымен де бұл Бәйтеректің әсіреәфсаналық мағынасы бір. Ол – мәңгілік өмірдің бастауы және кепілі. Шекті мен шексіздің, жарық пен қараңғылықтың, фәни мен бақидың, аспан мен жердің, тірі мен өлінің, тылсым мен тірліктің құдіретті де киелі дәнекері», – дейді ғалым Т.Жұртбай [11, 5]. Түркі халықтарының бір бұтағы – Анадолы ертегілері мен эпостарында өмір ағашы, оның түбінен ағатын «тірі су» мотиві бар. «Сондай-ақ кейбір Алтай аңыздарында да аспанның он екінші сатысына көтерілген Ғалам тауының басында бук ағашы болған. «Өмір суы

да» осы буктың астындағы қасиетті шұңқырда сақталған. Ертегілерде бұл су өлгендерді қайта тірілтеді немесе науқастарды дертінен сауықтырады. Ал кейбір аңыздарда ол қарттарға жастық шағын қайтарады [12, 107].

Түрік халықтарында ағаш – отбасының, кіші мемлекеттің символы. Ағашты ошақтың тірегі деп біледі. Құраған тірек (ағаш) құлап, сынған кезде оны қалпына келтіру мүмкін емес. Ал, тірек нық тұрғанда отбасы, ұлт және мемлекет мықтылығы сақталады деп сенеді. Сонымен бірге ағаш тек отбасының ғана емес, берекелі өмір сүрудің, бақыттың, бейбітшіліктің пен тыныштықтың символы. Адамзат өз ата тегін ағаштың тамырына балап, діңінің беріктігіне ерекше мән береді [13, 187-198].

Ағаштың түбі құдайға құрбандық шалудың нүктесі, ақиқатты анықтау мақсатындағы шайқас алаңы (алаңқайы) болса, ағаштың өзі арғы дүниенің есігі деп те қабылданған.

Өмір ағашының инварианты – алып бәйтерек. «Ер Төстік» пен «Жарты Төстік» ертегісінде бәйтеректің екі тұрақты атрибуты – айдаһар мен самұрықтың өзара майдандағы жеңіліс//жеңісіне адам себепкер. Самұрықтың балапандарын айдаһардан аман алып қалатын қаһарман тағдыры осы алып ағашпен тікелей байланысты.

Алып бәйтерек мысалдары:

Шығарма атауы	Мысал
«Ер Төстік»	«Үшеуі шаршап бір бұлақтың басына келіп жатады. Бұлақтың басында бір үлкен бәйтерек тұрады. Бір мезгілде сол бәйтеректің басынан шуылдаған ащы дауыс естіледі. Қараса, шуылдаған балапандар екен, бұларды жеуге бір айдаһар жоғары өрмелеп бара жатыр екен [14, 32].
«Жарты Төстік»	«Есіктің алдында бір түп бәйтерек бар екен, түбі біреу, басы екеу екен. Соған әкесі ертең ерте шықса, түсте түседі, түстен кейін шықса, кешке түседі екен. Бір күні баласы: «Әке, әке, сіз осы ағашқа күнде-күнде шығасыз, онда не бар?» –деп сұрады. Әкесі: «Ой, балам-ай, не бар дейсің, малды көздеп отырмын», –деді. Содан кейін әкесі: «Әй, балам, сен бұл ағашқа шығушы бол-ма, босқа басың айналып құлап қаласың!» – деп бірнеше рет айтыпты. Бір күні бала өзі ойлап-ойлап жүріп: «Осы ағашқа шығып көрейін», – деп, ағаштың басына шықты. Қараса, бір көшкен ел келеді. Өңкей жас ұл-қыз, қатар-қатар тұрып, ән салып, өлең айтып келеді. Оның артында жас жігіт, келіншектер келеді қатар-қатар болып, оның артында шал-кемпірлер де келеді. Соны көріп, бала ойлады: «Ол ағашқа мінбе, шықпа!» – деп жүргені әкемнің мынау екен ғой, қызық көрсе кетіп қалады деп жүрген ғой», – деп ойлап, ағаштан түсті. Кешке көргенін әкесіне айтты сонда әкесі: «Ой, балам, ол көргенің – өтіп бара жатқан дүниенің сағымы. Оған тірі адам түгіл, өлген адам да жетпейді», – деді [14, 159-160].

«Жарты Төстік»	«Бір үлкен ағаштың түбіне келіп қараса, ағаштың басында бір құстың екі балапаны отыр екен. Бірінің үлкендігі отау үйдей екен, соны көріп жатып ұйықтап кетіпті. Ұйықтап жатқанда, бір уақытта қатты ысқырған дауыстан ояныпты. Қараса, ұзыны мен көлденеңі бірдей бір дәу айдаһар екен. Ысқырып, ағашқа шығып бара жатқан айдаһарды көріп, садақпен тартып қалады. Айдаһар екі бөлініп жерге түседі, онан соң өзі ағашқа шықты. ...Құс келіп, ағаш басына қонғанда үйдің жуандығындай ағаш иіліп жерге тиді» [14, 160-161].
Керқұла атты Кеңдебай:	«Керқұла атқа тағы да тіл бітіп: «Аспанмен тірескен анау бәйтеректің басында самұрық құстың ұясы бар. Ол алты айда бір рет азық іздеп кетеді де, он бес күнде кері айналады. Қазір ол азық іздеуге кетіпті, оның қайтып келуіне әлі алты күн бар. Біз оның қолына түспес үшін алты сағатта алты айлық жол алуымыз керек» [14, 60].

Ағаштың шеңгел түріндегі нұсқасы:

Шығарма атауы	Мысал
Жарты Төстік	«Бір жыл бойы бармаған әулие қалмады, түк те себеп болмады. Бір күні «ал енді, қайтайық» деп ауылға қарай қайтып келе жатса, жолда бір түп ақ шеңгел тұр екен. Кемпір: «Әй, мына шеңгел тегін шеңгел емес, осыған да түней кетейік», — дейді. Сонда шалы ашуланып: «Бұдан да атақты әулиелер баланы бермегенде, осы шеңгелге әкеп, байлап қойды дейсің бе?» — деді. Кемпір: «түнеймін» деп, шеңгелдің түбіне жатты. Шалы анадай жерге барып жатты. Таңға жуық болып, шолпан туған шақта, бір ақ шалмалы қожа жетіп келді. Келіп кемпірге: «Әй, отыз ұл берейін бе, жоқ бәріне балап, бір ұл берейін бе?» — деді қожа. Кемпір: «Бір-ақ ұл бер!» — деді [14, 159].

Алтын ағаш түріндегі нұсқасы:

Шығарма атауы	Мысал
«Күн астындағы Күңкей қыз»	«Сонда хан: — Сол жердің астында өскен алтын ағашты әкеліп, менің есігімнің, алдына орнат, сонда сыйлық беремін, — дейді [15, 179]. Бала жан-жағына қарап, үңгірдің ішін еркіндікпен аралап жүрсе, жер астында жалғыз өсіп тұрған ағашты көреді. Сол арада алтын ағашты қолымен мықтап ұстайды да, екі аяғымен түпкі тамырын басып, екі көзін жұмады. Бала көзін ашып қараса, таң сарғайып атқан, алтын ағаштың хан есігінің алдында тұрғанын бір-ақ көреді [15, 180].

Көркем әдебиетте оқшау біткен алып ағаш түрлі сипатта көрінеді. Ол бір оқиғаның өзегіне алынып, сюжет соның аясында өрбиді. С. Мұратбековтың «Жабайы алма» повесінде

ауыл сыртында қаптап өскен жабайы алма сырттай ғана сипатталып өтіп, негізгі нысанға жүргіншілер жолына біткен жалғыз алып алма ағашы алынады.

Автор және шығарма атауы	Мысал
С.Мұратбеков. «Жабайы алма»	«Ауылдың желке тұсына жеткенде, жолымыздағы көлденең тұрған жалғыз түп үлкен алып алма ағашты айналып өтеміз. Ірі ақ алмалары жерге түсіп төгіліп жатады. Бірақ біз оған жолай алмаймыз. Өйткені, бұралқы қарақаншық соның түбіндегі үңгірді мекендеп алған, жыда күшкітейді де, бізді мүлде маңайлатпайды. Жақындап кетсек-ақ үңгір түбінен тістері сақылдап, ырылдап, зәре-құтымызды ұшырады. Қарақаншық жайында балалардың арасында рас-өтірігі аралас толып жатқан аңыз-әңгімелер де бар, кейде бірімізден-біріміз білгішсініп асып түсу үшін сол әңгімелерді жарыса айтатынбыз: Қарақаншықтың анасы қыран бүркіт пен құмай тазыдан туған желқұйын тұйғын екен...» [16, 5-6]

Мұқағали Мақатаевтың «Жалғыз түп емен», «Жапырақ жүрек жас қайың» өлеңдерінде архетиптік символ ретінде санада орныққан киелі ағаш лирикалық бейнелеумен «айдалада жапырақ өскен жалғыз түп емен», «бұлақ басындағы жалғыз түп талшыбық», «мың жапырақ-жүрегі бар жас қайың» болып жаңғырады,

Адамның жүрегі біреу болса, қайыңда әр көктем сайын жаңарып, қайта туатын мың жүрек бар. Әр жапырағы бір ғұмыр. Күзде сарғайып түседі, көктемде қайта бүршік алады. Қайың да, адамда жер-анадан қуат алып өсіп, өнеді. Ақын қайыңның орында болып, мына әлемді қайың көзімен көріп, ағаштың жайын білгісі келеді.

Славяндық мәдениетте қайың қастерлі символ. Шығыс Полесьеде қайыңды адамның шығу тегімен байланыстыратын мифтер бар. Мифтік әңгімелерде қайың ағашын Адам атаның жерге жіберген тұңғыш перзенттері, жер бетіндегі алғашқы тіршілік иелері, таза, сұлу, нәзік қыздардың кейпінде суреттейді.

Бүгінге дейін халықтың түсінігінде қайың – отбасын зұлым рухтардан қорғаушы тұмар саналады [18, 226].

Мұқағали өлеңдерінде жалғыз түп емен, жалғыз түп тал мен жас қайың лирикалық кейіпкердің өз болмысын танытатын (жабырқап өскен жалғыз түп емен, бұлақ басындағы талшыбық) және өзімен мұңдас, сырлас болуға лайық (жанын айырбастауға тұрарлық жас қайың) символикалық бейнелер.

Автор және шығарма	Мысал
Мұқағали Мақатаев	<p>Жазғырма мені, жан-аға, Жаманға мені балама. Жалғыз түп емен көріп пе ең, Жабырқап тұрған далада? Емен деп мені бағала...</p> <p>Жазғырма мені, жан-аға, Жаманға мүлде балама. Бұлаққа барсаң, жалғыз түп, Талшыбық тұрар жағада. Шыбық деп мені бағала... [17, 93]</p>
Мұқағали Мақатаев	<p>Жапырақ-жүрек жас қайың! Жанымды айырбастайын. Сен адам бола бастасаң Мен қайың, бола бастайын. Келісесің бе, жас қайың?..</p> <p>...Мендегі бары бір жүрек. Беріпті жүрек саған мың, Сондықтан ұзақ жасайсың - Құрдасы келер заманның...</p> <p>...Жапырақ-жүрек, жас қайың! Жанымызды айырбастайық? Адам боп жүрсең қасқайып, Қайың боп тұрам қасқайып, Тәуекел, айырбастайық.</p> <p>Өмірге-өмір жалғасып, Анамыз жерге жармасып, Бірде адам, бірде қайың боп, Сүрейік өмір алмасып... [17, 211-212]</p>

Киелі ағаш ретінде бәйтерек, қайыңмен қатар шынар да аталады. Ғұмырының бастауы қай уақытқа тән екені белгісіз шынар жай емес, Байшынар Ш.Мұртазаның «Жүз жылдық жара» әңгімесінің бас қаһарманы деуге болады. Суреткер әңгіме кіріспесінде әуелі бір шынардың тарихына аялдайды.

Әңгімедегі Байшынар жергілікті тұрғындар қасиетті санаған ағаш. Жолға шыққан жолаушылар саясына түнеп, ақтық байлап кетеді. Батыста соғыс жүріп жатқанда, ауыл аязды қыстың қыспағына түседі. Бақтияр баба бағында өскен ағаштардың бәрі отынға алынады. Тек Байшынарға балта сілтеуге ешкімнің дәті бармайды.

Жұрт балта сілтей алмаған Байшынарға Жуанқұл басқарма шабуылдайды. Мызғымаған Байшынарды қалай да болса құлатуға кіріскен Жуанқұл, Дадабай және Қабасақал үшеуі жүзжылдық ағаштың балталаған тұсына өрт қояды. Ағаш құламайды, тек от тиген бүйірі үңірейіп қалады.

Әңгімеде Байшынар бауырластарынан айырылып, соларды жоқтап тұрған адамның кейпінде суреттелген. Ағаш қалпынан азалы адам кейпіне ауысқандай әсер қалдыратын жаралы жүз жылдық ағаштың халі тіпті аяншыты: Байшынарға балта сілтеп, өзегіне өрт қойған Жуанқұлдың кейінгі тағдыры Байшынардан да қиын. Киелі ағаштың наласына ұшыраған оның зары тіптен ауыр. Қасиетті ағаштың киесі ұрды дейді ел.

Автор және шығарма атауы	Мысал
Ш. Мұртаза	«Ағаш та адам тақылеттес. Тамырына балта, өзегіне өрт тимесе, жұлынын құрт кемірмесе, жасын түсіп жайрамаса – ағаш көп жасайды. Алатаудың Ташкентке жетер-жетпес құйрығында жатқан жаннаты Бостандық жерінде бір шынар тұр. Өзбектер тақта қағып, жазу жазып қойыпты. Сөйтсе сол шынарды Ақсақ Темір көрген екен. Ақсақ Темірден бері қай заман! Ақсақтың сүйегі баяғыда-ақ қурап қалды. Ал шынар әлі тұр. Кесір-кесепаттан аман болса әлі талай жасамақ» [19, 72].

Автор және шығарма атауы	Мысал
Ш.Мұртаза	«Бауырларынан айырылған Байшынар енді боранды, желді күн- дері күңіренеді. Бұрын жан-жағында жағалай жамағайыны барда Байшынардың шуылы көпшілікпен араласып, аса дара білінбей- тін. Енді оның үні керең құлаққада шалынатын болыпты. Бүкіл орман шуласа, тұтас ғасырлар әуеніндей, бір қимас қиысса жыр- ланып жатқан-дай құлаққа жағымды естілетін. Байшынардың ендігі үні – нағыз жоқтау: ежелгі ересең жоқтауды ұмытқан соғыстың жесір әйелдерінің кемістігін осы Байшынар толтырмақ болғандай ыңырана теңселіп тұрып боздайды, жарықтық» [19, 75].

Автор және шығарма атауы	Мысал
Ш.Мұртаза	<p>...Жуанқұл әрі тірі. Баяғы Байшынар тірі. Қасқайып тұр. Бірақ екеуі де жарадар. Байшынардың бір бүйірі әлі үңірейіп, қап-қара шор болып тұрады. Тоғыз тарау төбесі түгел жапырақ жайғанда көлеңкесіне бір колхоздың адамы түгел сиып кетердей әлі жайқалады, жарықтық! Тек қыста Шақпақтаудың атақты «ақ мылтық» дауылы соққанда, Байшынардың сансыз бұтақтары баяғыдай маңырап, шулап жатады. Сол қалың шудың арасынан құлаққа ынырсыған сарын естіледі. Баяғы балта шапқан жара сықырлайды. Сол кезде төтөсегінде Жуанқұл да бебеулеп жатады. Сонау қырық үшінші жылдың қысында ауданнан боз айғырды сабылтып, кештетіп келе жатып, Байшынардың тұсынан өте бергенде, шынардың бүйіріндегі үңгірден бір үкі қалбаң етіп ұшып шыққанда, боз айғыр кісінеп жіберіп, шалқалай жалт бұрылғанда, Жуанқұл аттан тұңғыш рет қалпақтай түсіп, белі мерткікен. Омыртқасы опырылып, жұлынын қысып қалған деседі. Содан бері төсектен тұрмайды. Бірақ құдайдан күндіз-түні өлім тілесе де, құдай құлақ аспайды. Оны мүлде ұмытып кеткен сияқты. Өлім келмейді. Әсіресе дауылды түндері Жуанқұл сарнап шығатын көрінеді [19, 80-81].</p>

М.Мағауиннің «Қос ағаш» әңгімесінде мың жылдық тарихы бар, қасиетті Қос ағаштың тағдыры суреттелген. Қос ағаш бірнеше ғасырлық тарихқа куә, оның неше жыл жасағанын ешкім білмейді. Қос ағаш – екі діңнен бір-біріне қарай икемделе өскен екі ағаш. Сыртқы келбеті де ерекше, алып.

Шығармада бас кейіпкер Қос ағашты алғаш көргенде үш жастағы бала еді. Қария Қос ағаштан немересіне: «Уа, қасиетті Қос ағаш, мына кішкентай құлыншағым өзіңе тете ғұмыр бер!», – деп бата сұрайды. Киелі ағашты аймақтың тұрғындары ерекше қастерлейтін.

Киелі мекенге екінші рет келген тоғыз жастағы балаға Қос ағаш тіпті өзгеше әсер етеді. Қасиетті топырақты қақ жарып, екі баған күмісті қадап, күміс бағаннан жалт-жұлт еткен ақ күміс алып ағашқа айналғандай көрінеді.

Кейіпкер ер жетіп Қос ағашқа үшінші рет келгенде қасына жақындап, ұстап, құшақтап көрді. Ағаштан ерекше жылуды сезінді. Қос ағаш алып қарт абыздай көрінді. Қартайған діңіне, жарым-жартылай құрағанына кейіпкердің жүрегі ауырады. Ағаштың ортақ бұтақтарында ғана бұр жарып тұрған жапырақтары дір-дір етіп, ағаш та әрең тыныстап тұрғандай әсер етеді.

Уақыт өте ақ күмістей жарқырап, бұталарының арасынан алтын сәуле шашып тұратын қасиетті Қос ағашқа жұрттың құрметі азайып, бұрынғыдай таңырқамайтын болған.

Қос қарт абыздай көрінген Қос ағаш жетімсіреп қалған-дай көрінеді. Ағаштың бір бұтасы құлағаннан кейін, көрші отырған ауыл тұрғындарының бірі бұтаны үйіне әкеліп, керегіне пайдаланады. Бұны көрген ауылдың жартысы Қос ағашқа көз тігіп, бүкіл ауылға екі жылдық отындыққа жаратпақшы болады. Ағашты қанша балталап, араласа да ешнәрсенің күші жетпейді. Сонында ауыл тұрғындары да қолын бір сілтеп кетеді. Адам баласының қасиет атаулыдан алыстауы табиғаттың ашуын туғызып, ширықтырғандай болады.

Киелі Қос ағаштың тағдыры осылай төмамдалады. Ол Өмірдің жалғандығына налып, адамдардың қасиетсіздігіне азаланғандықтан осындай тағдыр кешеді. Өйткені ол жай ағаш емес еді, ол өскен жер де ерекше еді.

Автор және шығарма атауы	Мысал
М.Мағауин	Біз алға жылжыған сайын зорайып, еңселеніп, жайыла түсті. Ағаш қосар екен. Біз тұсына жеткенде жарты дүниені алып жатқандай көрінді – бүйірлері жанаса тұтасқан қос бұлт. Түбіт шудаланып тұр. Жер бетіндегі селдір тұман сол екі ағаштың басынан таралып жатқандай. Екі аяқты алып. Ертегідегі дәу. Айбынды. Сұсты. Бірақ қорқынышты емес еді. Салқам, суық кейпінің өзінде мейірлі жақындық бар [20, 80].

Автор және шығарма атауы	Мысал
М.Мағауин	Осы Қос ағаштың түбінде Абылай хан шатыр тігіп, құрбандық шалып, үш күн қатарынан аялдапты. Дағанделде әскер жиып, Бақанастың бойына келіп, Қос ағаштың түбінде дамыл қылған. Содан соң Аягөзге – шүршітпен соғысқа шеру тартқан. Әкем марқұм айтты еді, сенің бабаң... Одан бұрын Есім хан Еңсегей бойлы Ер Есім хан қара қалмақ, құба қалмаққа қарсы шапқанда, Қос Ағаштың түбінен аттаныпты. Үш Алашқа сауын айтқан ғой, пәлен жерге жиналсын деп. Осы Қос Ағашқа. Қасиеті болмаса, сол аталарың неге тәуап еткен. Биік бұтағына жазда ителгі ұя салады. Құз жартастан ғана балапан ұшыратын ителгі. Өзгеше жылуы бар ғой. Баяғыда бала көтермеген әйелдер мал сойғызып, мойнына бұршақ салып, басына түнейтін. [20, 81].

Автор және шығарма атауы	Мысал
М. Мағауин	Ақ күміс. Алып Дарақ. Кенет үстіңгі күміс бұтақтардың бірі жалт етті де, сап-сары сәуле шашты. Екінші бұтақ... тағы басқа бұтақтар... Алтын! Біз іргедегі Қарауыл-төбені көбелеп, көзден ұзатқанша, Қос Ағаш тұтасымен алтынға айналып еді [20, 83].

Автор және шығарма атауы	Мысал
М.Мағауин	Міне, сол кезде, сол жазда Ағаштың мінезі де күрт өзгеріпті. Басындағы ескі ұяға жұмыртқа салған тұрымтай балапанын ерте ұшырыпты. Шілденің соңында, жартылай болса да, жылдағыдай көктеп тұрған Ағаш кенет бар дымын ішіне тартқандай, жапырағы сарғайып, біржола қурады дейді. Содан соң, көп ұзамай, тамыздың ортасында, шайдай ашық бір күні тапа-тал түсте, биік аспанда тоқымдай ғана шағырмақ бұлт пайда болды дейді. Солтүстік-батыстан тез жылжып, қақ төбеге жетіпті. Кенет жерді теңселте шатыр еткен дыбыс шығады. Аспан қақ айрылып, көк ұштықты аппақ жасын созыла тартылып, сорғалай құйылып келіп, дүңк етіп, тура Қос Ағашқа түсті дейді. Жай оғынын дүмпуінен ышқынған, әлде өксіген күңгірт үнге жалғас, лап еткен жалын шығыпты. Келер сәтте Қос Ағаш табанынан төбесіне дейін қып-қызыл отқа оранды дейді. Көк пен жердің арасындағы отты, алып баған. Сол кезде гана ауыл адамдарының көңіліне қорқыныш кіріпті [20, 88].

Нәтиже

Әлем ағашы немес өмір ағашы – мифтік таным негізінде адамзат санасына өшпестей болып таңбаланған архетип символ. Архетиптің санада сақталып қана қалмай, жаңа пішінде

жаңғырып отыруы заңдылық. Бірегей түпбейне ретінде ағашқа қатысты да осыны айтамыз. Мифтік танымнан бастау алып, көркемдік кеңістікте ерекше поэтикалық пішінге ие болған ағаш әпсаналарда, ертегілерде бәйтерек, емен, шынар, шеңгел, сексеуіл, тал түрін-

де оқиғада тылсым сипатымен көрінді. Алып бәйтеректің тамырына оратылған жылан, басына ұя салған самұрық, осы екеуінің ортасында жүрген қаһарман әрекеттері өмір үшін күрестің бейнеленуі. Жаратылысты, мәңгілік өмірді адамзат санасында орнықтырған әлем ағашы, яки өмір ағашы.

«Ер Төстік» ертегісіндегі Бәйтерек бас қаһарманның жер асты әлемінен жер үстіне шығуына себепкер болады. Оның түбінде жатқан айдаһар – ажал әлемінің әміршісі болса, басындағы самұрық – өмірдің символы. Үш әлемді жалғастырып тұрған алып ағаш ғаламның да сипатын аңғартады. Өмір мен өлім арасындағы бітпес күрес айдаһар мен самұрық арасында жүріп жатыр. Ал, ажалды адам осы екеуінің шайқасына килігіп, самұрық балапандарының, яғни ертеңгі өмірдің аман қалуына септігін типізеді. Бұл ұлы күрес басқа жерде емес, бәйтеректің (еменнің) түбінде өтеді.

«Жарты Төстік» ертегісінде «есік алдындағы түбі біреу, басы екеу» болып пішінделген бәйтерек өмір кезеңдерінің қиылысар тұсы. «Сағым дүние» сипаты оның басына шығып қарағанда анық көрінеді. Шеңгел мен алтын ағаш болып көрінетін ертегілерде тылсым, қасиетті, адамзатқа бақыт әкелетін қызметімен ерекшеленеді. Сөйтіп мифтік танымдағы киелі болмысын танытады.

Қазақ классикалық әдебиетінің көркем кеңістігіне мифтік ағаш киелі, нышанды қалпымен келіп орныққан. Халық кешкен ауыр

тағдырдың куәсі, өзі де ауыр тағдырлы Байшынар (Ш.Мұртаза), оқшау өскен жабайы алма ағашы (С.Мұратбеков), жапанда жабырқап өскен емен, бұлақ басындағы тал, мың жапырақ-жүрекпен ғұмыр кешекен қайың (М.Мақатаев), бала қиялынан айрықша қалпымен орын алған, бірнеше ғасырлық ғұмыры бар киелі Қос ағаш (М.Мағауин) – «Өмір ағашының» поэтикалық бейнеге айналып, мәңгілік ғұмырын дәйектеуі.

Қорытынды

Біз киелі ағаштың мифтік танымдағы болмысымен көркем бейнелеудегі қызметін салыстырып, талдап көрсетуді мақсат ете отырып, «миф, архетип (түпбейне) және көркемдік қабылдау» желісінде танытуға ұмтылды. Мифтік танымнан ертегі сюжетіне ауысып, тұспалды мәнімен айшықталған киелі ағаш көркем әдебиетте де адамзаттық асыл мұратты танытуда сан қырымен, әрбір бөлшегімен (тамыр, дің, бұтақ, жапырақ) танымдық-эстетикалық, бейнелілік қызмет атқаруда.

Тарихи танымдағы айрықша рухани құндылық ретінде «Киелі ағаш» мифологиялық және поэтикалық ойлаудың тұрақты атрибутына айналды. Танымдық, бейнелілік тұрғыда киелі орынның бұлжымас нышаны болып бейнеленіп, адамзаттық мұратты аңғартты. Әлемді сақтайтын адами қасиетті қастерлеуге үндеген «Киелі ағаш» символикалық мәнімен ерекшеленіп, пенде баласы көксеген мәңгілік өмірдің берік те берекелі, мәңгі жасыл болмысындай әдеби-мәдени санамызға тұрақтады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мюллер М. Египетская мифология. Пер. с англ. Г.В.Бажановой. – Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 335 с.
2. Қазақтың аңыз-әңгімелері. - Шыңжаң: Ұлттар баспасы, 2002. – 995 б.
3. Садовская И. Мифология. – Москва: ИКЦ «МарТ», 2006. – 352 с.
4. Уәлиханов Ш. Тәңірі (Құдай) // Кітапта: Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. - Алматы: «Толағай групп», 2010. – 376 б.
5. Доэрти Мартин Дж. Скандинавские мифы. Легенды викингов о героях и богах. / Перевод с англ. Е.Подрезовой. - Астана: Фолиант, 2020. – 224 с.: ил.
6. Макнаб К. Мифы и легенды индейцев. Истории и фольклор от апачей до зуни. / Пер. с англ. Е.Подрезовой. - Астана: Фолиант, 2021. – 224 с.: ил.
7. Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы древней Индии. Изд. 2-е, пер. и доп. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 270 с.
8. Топоров В. Мировое дерево: универсальные знаковые комплексы. Т. 1. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – 448 с.: ил.
9. Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. - Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 254 б.

10. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. - Алматы: «Фолиант», 2014. – 320 б.
11. Жұртбай Т. Мәңгілік аңсар. Зерттеулер. – Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2014. – 260 б.
12. Ögel B. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 657.
13. Büyükcan Ş. Türklerin ağaç ile mitolojik ve tarihî bağları üzerine bir değerlendirme. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2021, 2212 s.
14. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т. 75. Батырлық ертегілер. - Астана: «Фолиант», 2011.– 472 б.
15. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т. 74: Қиял-ғажайып ертегілер. - Астана: «Фолиант», 2011. – 472 б.
16. Мұратбеков С. Жабайы алма. Повесть. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2002. – 400 б.
17. Мақатаев М. Аманат. Жыр жинағы. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2002. – 304 б.
18. Мадлевская Е.Л. Русская мифология. Энциклопедия. - Санкт-Петербург: Издательство «Мидгард», 2005. – 778 б.
19. Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі. Әңгімелер. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2003. – 256 б.
20. Мағауин М. Тазының өлімі. Хикаят, әңгімелер. - Алматы: «Атамұра» баспасы, 2020. – 256 б.

References

1. Myuller M. Egipetskaya mifologiya [Egyptian mythology]. Translated from the English by G.V.Bazhanova (Centropoligraf, Moscow, 2006, 335 p.).
2. Kazaktyn anyz-angimeleri [Kazakh legends] (Xinjiang, Publishing House of Nations, 2002, 995 p.).
3. Sadovskaya I. Mifologiya [Mythology] («MarT», Moscow, 2006, 352 p.).
4. Ualihanov Sh. Taniri (Kudai) [God], Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar jinagy [Valikhanov Sh. collection of multi-volume works]. Vol. 1. («Tolagai grup», Almaty, 2010, 376 p.).
5. Doerti Martin Dzh. Skandinavskie mify. Legendy vikingov o geroyah i bogah [Scandinavian myths. Viking legends of heroes and gods]. Translated from the English by E.Podrezova (Foliant, Astana, 2020, 224 p., il.).
6. Maknab K.Mify i legendy indejcev. Istorii i fol'klor ot apachej do zuni [Myths and legends of the Indians. Stories and Folklore from the Apache to the Zuni]. Translated from the English by E.Podrezova (Astana: Foliant, 2021, – 224 p.: il.).
7. Temkin E.N., Erman V.G. Mify drevnej Indii [Myths of ancient India]. 2nd ed., trans. and add. (The main editorial office of Oriental literature of the publishing house «Nauka», Moscow, 1982, 270 p.).
8. Toporov V. Mirovoe derevo: universal'nye znakovye komplekсы [World Tree: universal sign complexes]. Vol. 1. (Handwritten monuments of Ancient Russia, Moscow, 2010, 448 p., il.).
9. Ibraev Sh. Kazaktyn guryptyk folklory [Kazakh folklore] (L.N.Gumiliov EUU Astana, 2021, 254 p.).
10. Kaskabasov S. Tandamaly. T.1. Kazaktyn halyk prozasy. Zertteuler [Selected works Vol.1. Kazakh folk prose. Researches] («Foliant», Almaty, 2014, 320 p.).
11. Zhurtbai T. Mangilik ansar. Zertteuler [Eternal longing. Researches] («Orhon», Almaty, 2014, 260 b.).
12. Ogel B. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), [Turkish Mythology. Epics with their Sources and Descriptions] (Turkish Historical Society, Ankara, 2010, 657 p.).
13. Büyükcan Ş. Türklerin ağaç ile mitolojik ve tarihî bağları üzerine bir değerlendirme [An evaluation on the mythological and historical ties of the Turks with the tree] (Eskişehir: Osmangazi University, 2021, 2212 p.).
14. Babalar sozi: zhuztomdyk. T. 75. Bатырлық ертегілер [The words of the ancestors: one hundred volumes. Vol. 75. Heroic tales] («Foliant», Astana, 2011, 472 p.).
15. Babalar sozi: zhuztomdyk. T. 74: Kial-gajaiyp ertegiler [The words of the ancestors: one hundred volumes. Vol. 74. Fairy tales] («Foliant», Astana, 2011, 472 p.).
16. Muratbekov S. Jabaiy alma [Wild apple]. Novella. («Atamura», Almaty, 2002, 400 p.).
17. Makataev M. Aманат. Zhyr zhinagy («Atamura», Almaty, 2002, 304 p.).
18. Madlevskaya E.L. Russkaya mifologiya [Russian mythology]. Encyclopedia. («Midgard», Sankt Peterburg, 2005, 778 p.).
19. Murtaza Sh. Sogystyn songy jesiri [The last widow of the war]. Stories. («Atamura», Almaty, 2003, 256 p.).
20. Magauin M. Tazynyn olimi [Death of a greyhound]. Narratives and stories. («Atamura», Almaty, 2020, 256 p.).

M.N. Mirazova, Zh.A. Aimukhambet

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Poetological model of «sacred tree»

Abstract. Proceeding from the concepts of «life tree» and «world tree», linking the three worlds, the history of the knowledge of this object, which has established itself in the human mind with its sacredness, dates back to very ancient times. The world tree occupies a special place in the cultural memory of mankind as an archetypal symbol. It has been studying in ancient texts and works on the structure of myths, as much as possible.

In the ancient Kazakh worldview, this tree appears as «a baiterek» (giant tree), oak and «mykan» (giant poplar). Most sacred places in the Kazakh steppe are associated with trees and springs. These two are located very close to each other and are closely related. In addition, single-growing trees are especially respected and are tied with white scarf to have the wishes fulfilled.

According to the ancient Turkic worldview, the vertical model of space consists of three parts, and baiterek or mykan (a single giant tree or giant poplar), connecting these three worlds, is the Kazakh invariant of the world tree.

A single tree in the steppe, root and leaf, trunk and branches in the work of art is an example of a mythical archetype, echoed in the poetic mind and creating a special artistic model.

The object of analysis in the article is the poetology of the «world tree», passed from the mythological concept into artistic thinking, and considered on the basis of world myths, Kazakh fairy tales and fiction.

Keywords: myth, archetype, world tree, life tree, baiterek, sacred tree, three worlds.

М.Н. Миразова, Ж.А. Аймухамбет

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Поэтологическая модель «священного дерева»

Аннотация. Данный объект, происхождение которого связано с понятиями «мировое дерево», «дерево жизни», связывающий три сферы мироздания, обладает сакральным смыслом и прочно укрепился в человеческом сознании. Он берет свое начало из очень древних эпох. В культурной памяти человечества дерево жизни как символ-архетип занимает особое место. Об этом свидетельствуют труды, посвященные исследованиям древних текстов и структуры мифа.

В древнем миропонимании казахов это дерево представлялось в виде гигантского тополя, дуба или дерева мыкан. Большинство священных мест в казахской степи было связано с деревом и родником. Они, как правило, находились недалеко друг от друга и всегда были тесно связаны между собой. К отдельно растущим деревьям относились с особым почтением, возле них размышляли и молились о сокровенном, на ветвях завязывали светлые повязки, чтобы мольбы были услышаны.

Согласно древнетюркским представлениям, вертикальная модель мироздания состоит из трех сфер, а могучий тополь-исполин или дерево мыкан, связывающие эти три сферы, – казахский инвариант мирового дерева.

В структуре художественной литературы такие детали, как одинокое дерево в пустынной местности, корни и листва, ствол и ветви, служат примером того, как мифический архетип, возрождаясь в поэтическом сознании, превращается в особенную художественную модель.

Поэтология «мирового дерева», перешедшего из мифических представлений в область художественного мышления, выступает в статье в качестве объекта анализа и рассматривается на материале мировой мифологии, казахских сказок и художественной литературы.

Ключевые слова: миф, архетип, мировое дерево, дерево жизни, тополь-исполин, священное дерево, три мира.

Авторлар туралы мәлімет:

Миразова М.Н. – «8D02314 - Әдебиеттану» мамандығының 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Аймухамбет Ж.Ә. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Mirazova M.N. – 3rd year Ph.D. student in speciality «8D02314 Literary studies», L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aimukhambet Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.